

Forgács Márton:

CSÁD: KONFLIKTUSGÓCBÓL STABILIZÁLÓ TÉNYEZŐ? (1.)

ÖSSZEFOGLALÓ: A kétrészes írás első fele az Afrika szívében elhelyezkedő, „mesterséges” határvonalak mentén kialakított, számtalan nép, nyelv és vallás metszéspontjában fekvő Csád 1990-ig tartó történelmét mutatja be. Csád függetlenné válása után a déli szara népcsoporthoz tartozó François Tombalbaye került hatalomra (1960–1975), akinek autoriter uralma ellen hamarosan felkelések robbantak ki az ország középső és északi részén. A FROLINAT emyőszervezete alatt egyesülő felkelők csekély létszámuk ellenére jelentős katonai sikereket tudtak elérni. Tombalbayét 1975-ben egy puccs során megölték, a helyébe lépő Félix Malloum ezredes katonai kormányzata (1975–1979) viszont ugyancsak képtelennek bizonyult arra, hogy konszolidálja a helyzetet. A muszlim tubu népcsoporthoz tartozó Hiszein Habre kormányzata (1982–1990) sikeres harcokat folytatott a Csád északi részét megszállás alatt tartó Líbiával. Hatalmát 1990-ben azonban megdöntötte a zagáva Idrisz Deby, akinek elnökségével elkezdődött Csád mai napig tartó, új korszaka.

KULCSSZAVAK: Csád, François Tombalbaye, Félix Malloum, Hiszein Habre, Líbia, FROLINAT

BEVEZETÉS

A Hadtörténeti Múzeum Könyvgyűjteményében kezembe került egy horvát kiadású fotomónográfia, címe: „Csád – Békefenntartó misszió”.¹ A témára vonatkozó további információk keresése közben kiderült, hogy magyar nyelven csak szórványosan létezik szakirodalom ennek az országnak a történelméről.² Egy áttekintő ismertetés elkészítése egyrészt azért is tűnt indokoltnak, mivel az afrikai kontinens távolinak és nehezen kibogozhatóan tűnő fegyveres konfliktusai a hazai történészek nagy része előtt is alig ismeretesek.³ Csádról, illetve a Csád-tó környékén található egykori birodalmakról természetesen létezik szakirodalom (elsősorban angol, német és francia nyelven), többségük megjelenése óta azonban jelentős

¹ Ž. Stipanović – V. Pintarić: Mirovna Operacija – Chad – Peacekeeping Mission. Ministry of Defence of Republic of Croatia, Zagreb, 2009.

² A legátfogóbb kiadvány: Besenyő János – Hetényi Soma Ambrus – Jagadics Péter – Resperger István: Országismertető: Csád. MH Összhaderőnemi Parancsnokság Tudományos Tanácsa, Székesfehérvár, 2010. A térséggel kapcsolatban különböző folyóiratokban jelentek meg hosszabb-rövidebb tanulmányok és cikkek is, elsősorban napjaink aktuális eseményeivel kapcsolatban.

³ Fekete-Afrika közép- és kora újkori történetét – a régészeti leletek mellett – elsősorban olyan arab földrajz- és történettudósok műveiből ismerhetjük, mint al-Bakri (1014–1094), Ibn Battúta (1304–1368/69), Ibn Haldún (1332–1406) és al-Fászi (ismertebb nevén Leo Africanus, 1490–1550). A 17. századból helyi krónikák is fennmaradtak (Tárih asz-Szúdán, Tárih al-Fattás). Magyar nyelven az egyik legismertebb szakirodalom a témában Sík Endre: Fekete-Afrika története. I–IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964–1973. Munkájával kapcsolatban azonban több probléma is felmerül, erről részletesen lásd Búr Gábor: Sík Endre, Afrika történetirója. In: Afrika-történeti tanulmányok. Mundus Novus, Budapest, 2011, 269–277.

változások történtek a térségben. Másrészt az európai közvéleményt napjainkban lázban tartó menekültkérdés nyomán egyre nagyobb olvasóközönség kezd érdeklődni a „harmadik világ” olyan szegletei iránt is, amelyek eddig csak szakértők szűk rétegét kötötték le.

Csád több szempontból is tanulságos és érdekes példa: Afrika egyik leginkább „mesterseges” állama,⁴ a gyarmati időszak minden terhével, etnikai-vallási ellentétekkel és turbulens történelemmel. Mindezek ellenére napjainkra mégis többé-kevésbé stabil országgá vált a térségben, hovatovább úgy látszik, egyre fontosabb szerepet tölt be a szélsőséges szervezetek elleni harcban. A dolgozat célja, hogy a nemzetközi szakirodalomra és hírforrásokra támaszkodva viszonylag röviden, de átfogóan bemutassa ezt a változást, az ország korai történelmétől kezdve egészen a legaktuálisabb eseményekig.

RÖVIDEN AZ AFRIKAI NEVEK MAGYAR ÁTÍRÁSÁRÓL

Míg az arab, indiai vagy kínai szavak magyar átírására már régóta létezik egységes rendszer,⁵ az afrikai népek, személynevek és földrajzi nevek átírása jóformán teljesen önkényesen, leginkább a francia, az angol és a német írásalakok átvételével, sok esetben azok koncepció nélküli vegyítésével történik. A kérdéssel egyedül Fodor István nyelvész (1920–2012) foglalkozott behatóbban.⁶ Írásomban az európai eredetű keresztneveket, mint *François*, eredeti formájukban közlöm; az arab-muszlim kultúrkörhöz köthető személyneveket és földrajzi fogalmakat a Ligeti–Terjék-kötet arab átírási szabályai szerint adom vissza; egyéb fekete-afrikai személynevek esetében az általánosan elfogadottnak tekinthető írásmódot alkalmazom. A földrajzi neveknél az MTA által kiadott *A magyar helyesírás szabályai* című könyv⁷ alapján a magyaros helyesírást igyekeztem következetesen alkalmazni; ettől csak akkor tekintettem el, ha egy bizonyos írásmód már meghonosodott a magyar nyelvben (mint *N'Djamena* vagy *Lagos*), népnevek esetében pedig Fodor István ajánlásait vettem figyelembe.

A KORAI BIRODALMAK ÉS A GYARMATI KORSZAK, FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI VISZONYOK

Csád tengerpart nélküli közép-afrikai ország, északon Líbia, keleten Szudán, délen a Közép-afrikai Köztársaság, nyugaton Kamerun, Nigéria és Niger határolja, területe 1 284 000 négyzetkilométer. A muszlim Észak-Afrika, a változatos vallási és társadalmi hagyomá-

⁴ Szinte már közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy az afrikai konfliktusok elsődleges okai a gyarmati időkben meghúzott országhatárok, amelyek teljesen figyelmen kívül hagyták a helyi etnikai, kulturális és gazdasági viszonyokat. Bár ennek jelentőségét nem lehet alábecsülni, újabb kutatások némileg árnyalják ezt a képet. A kérdéstről bővebben: Henning Melber: Koloniale Grenzziehungen und afrikanischer (National-)Staat. In: Arnold Sonderegger – Ingeborg Grau – Birgit Englert: Afrika im 20. Jahrhundert. Edition Weltregionen, Bécs, 2011, 27–40.

⁵ Ligeti Lajos – Terjék József: Keleti nevek magyar helyesírása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

⁶ Fodor István: Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja. Nyelvtudományi Közlemények, 68/2. 1966, 381–396.; 69/2. 1967, 111–124.; Uő: Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnevek magyar írásmódja. MTA I. Osztályának Közleményei 25. 1968, 251–265.

⁷ Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.

nyokkal rendelkező Nyugat-Afrika, a trópusi Közép-Afrika animista⁸ és keresztény tradíciói mind hatással voltak a metszéspontjukban fekvő térségre.⁹ A földrajzilag és etnikailag rendkívül heterogén, „mesterséges” modern állam mindazonáltal rendelkezik történelmi előzményekkel is.

Az ország nevét adó Csád-tó északkeleti partján már az i. sz. 8. század körül létrejött Kanem birodalma,¹⁰ amelyet később a kivételesen hosszán uralkodó Szevuva-dinasztia (1068–1846) irányított. A Szudán¹¹ sok más korabeli államaihoz¹² hasonlóan az uralkodó (*mai*) isteni lényként gyakorolta hatalmát.¹³ A nyugat-afrikai birodalmakkal szemben Kanem azonban nem rendelkezett aranylelőhelyekkel, így a transzszaharai kereskedelemben¹⁴ a legfontosabb „exportcikkük” a déli területekről beszerzett rabszolgák voltak. A Szevuvák már a 11. század végén felvették az iszlám vallást.¹⁵ A térségben még két központosított muszlim államalakulatot kell megemlíteni: a Bagirmi szultanátust (15. század vége – 1897) a Csád-tótól délkeletre, valamint a Vadái birodalmat Kanemtől keletre (16. század – 1909).

A 19. század második felében a nyugati irányból előretörő francia gyarmatosítók¹⁶ különösebb nehézségek nélkül győzték le a Csád-tó körüli uralkodókat. Döntő jelentőségüknek

⁸ Az „animizmus” nem egy bizonyos meghatározható vallás, hanem annak a hiedelemnek a megjelölése, amely az élettelen természeti jelenségeket is lélekkel ruhazza fel. Bővebben: Jean Paul Lebeuf: Die Stämme zwischen Schari und Nil. In: Hugo Adolf Bernatzik (szerk.): Afrika. Handbuch der angewandten Völkerkunde. Band I. Schlüsselverlag Ges. M. B. H., Innsbruck, 1947, 460–461.; Dennis D. Cordell: The Society and Its Environment. In: Thomas Collelo: Chad: A Country Study. Area Handbook Series, 1990, 67–70.

⁹ Cordell: i. m. 35.

¹⁰ Az állam létrejöttének körülményei meglehetősen bizonytalanok, a kérdésről több elmélet is napvilágot látott. Lásd ehhez: John L. Collier: Historical Setting. In: Collelo: i. m. 5–6; Dierk Lange: The Founding of Kanem by Assyrian Refugees ca. 600 BCE: Documentary, Linguistic, and Archeological Evidence. Working Papers in African Studies No. 265., Boston, 2011. http://dierklange.com/pdf/reviews/dierklange_allgemein/FOUNDING_9.5.2011.pdf (Letöltés időpontja: 2016. 02. 05.), továbbá: Peter Rohrbacher: Die Geschichte des Hamiten-Mythos. Beiträge zur Afrikanistik, Band 71, Wien, 2002. http://www.academia.edu/14149637/Die_Geschichte_des_Hamiten-Mythos_Beiträge_zur_Afrikanistik_71_Wien_Afropub_2002 (Letöltés időpontja: 2017. 05. 05.)

¹¹ A név az arab Bilád asz-Szudán, feketék földje fogalomból ered, a kontinensnek a Szahara és a trópusok közötti övezetét jelöli. Lásd J. D. Fage – W. Tordoff: Afrika története. Osiris, Budapest, 2004, 17–18.

¹² A középkorban több jelentős, kereskedelemre alapuló királyság alakult ki Nyugat-Afrikában: Ghána (5–11. század), Mali (13–15. század), valamint a Gao, majd a Szongai Birodalom, amely egészen a 16. századig fennállt. Bővebben lásd Peter Garlake: Afrikai királyságok. Helikon, 1988, 15–16.; Jocelyn Murray: Az afrikai világ atlasza. Helikon, 2003, 48–49.; Basil Davidson: Afrika. Stämme, Staaten, Königreiche. Rowohlt, Hamburg, 1972.

¹³ Fage–Tordoff: i. m. 38–39.

¹⁴ A transzszaharai kereskedők karavánjai a Szudán államaiból aranyat, elefántcsontot, rabszolgákat és mezőgazdasági terményeket (elsősorban a koffeintartalmú kóladiót) szállítottak Észak-Afrikába, ellenkező irányban pedig rezet, lovakat, fegyvereket és a nagy értéket képviselő sót. Collier: i. m. 9.; Garlake: i. m. 11–12., 127–128.

¹⁵ Az iszlám elsősorban a transzszaharai kereskedők révén terjedt el a Szudánban. Az általánosan elfogadott nézet szerint az iszlám vallást terjesztő lovas-nomád népek számára a dél felé egyre sűrűsödő esőerdők, valamint az állataikra is súlyos veszélyt jelentő, betegségeket terjesztő cecelegyek bizonyultak áthághatatlan akadálynak. Ez magyarázhatja, hogy Csád déli területein nem alakultak ki Kanemhez hasonló muszlim államok, az itteni népcsoportok továbbra is akefál (központosított vezetés nélküli) társadalmakban éltek tovább. Fage–Tordoff: i. m. 65., Mario J. Azevedo: Roots of Violence. A History of War in Chad. Routledge (Taylor and Francis Group), Abingdon/London/New York, 2004, 1., 18–19.

¹⁶ Az európaiak (elsőként a portugálok, majd a spanyolok, a franciák és a britek) már a 15. század végétől megjelentek a nyugat-afrikai partvidéken, ahonnan elsősorban aranyat és rabszolgákat szereztek be. Az igazi „versenyfutás” a kontinens szívébe azonban csak a 19. században indult meg, amit az 1884/85-ös berlini konferencia zárt le.

tekinthető a Kuszéri¹⁷ mellett vívott ütközet 1900. április 22-én Amédée-François Lamy francia parancsnok (1858–1900) és a közép-szudáni területeket korábban leigázó Rábih az-Zubair (1842–1900) között, amely során mindketten elesetek; a csata a franciák győzelmével végződött.¹⁸ A terület ezt követően Francia Egyenlítői-Afrika¹⁹ része lett.

Csád térképe

Forrás: d-maps.com

Bár az alig fél évszázados gyarmati időszak viszonylag rövidnek tekinthető, a mai konfliktusok gyökereinek nem csekély része itt keresendő. Csád határai ugyanis – mint már

¹⁷ Francia átírásban Kousséri, ma Kamerun északi részén található.

¹⁸ Azevedo: i. m. 32–33. A csatát követően a franciák a közelben települést alapítottak, amelyet parancsnokuk tiszteletére Fort Lamy-nak neveztek el. Ez 1973 óta a N'Djamena (arab írással انديامنا Nidzsámína) nevet viseli, és Csád fővárosa.

¹⁹ Ez a francia gyarmatkonglomerátum 1910–1958 között létezett, Csád területén kívül magában foglalta a mai Közép-afrikai Köztársaságot, Kongót és Gabont. Székhelye, Brazzaville az olasz származású Pierre Savorgnan de Brazza (1852–1905) francia tengerésztiszt nevét őrzi. A mai Niger, Benin, Burkina Faso, Mali, Elefántcsontpart, Guinea, Senegal és Mauritánia területe alkotta Francia Nyugat-Afrikát (1895–1958).

említettük – az európai nagyhatalmak akkori erőviszonyai alapján alakultak ki,²⁰ teljesen figyelmen kívül hagyva a földrajzi, gazdasági, kulturális és etnikai viszonyokat.

Csádban három, meglehetősen eltérő adottságokkal rendelkező földrajzi övezet különböztethető meg: északon a Szahara nagy kiterjedésű sivatagos területe, valamint a vulkanikus Tibeszti-hegység és az Ennedi-masszívum fennsíkja; a Száhel-övezet²¹ félszáraz, szegényes vegetációjú térsége, ami elsősorban a nomád és félnomád állattartásra ad lehetőséget; és a déli régiók csapadékosabb szavannái, fokozatos átmenetet képezve a trópusi övezetbe, melynek lakossága letelepedett életmódot és földművelő termelést folytat.²²

Központi fekvéséből következően az ország folyamatos népmozgások színtere volt. Csádban a becslések szerint legalább 200 etnikum él, és több mint 100 nyelvet beszélnek. Cordell külön felhívja a figyelmet arra, hogy a nyelvhasználat és a néphez való tartozás különválasztandó, tekintettel az állandó keveredésekre, migrációs mozgásokra és a nyelv-váltásokra.²³ Afrika négy nagy nyelvcsaládjából (nilusi-szaharai, afroázsiai, niger-kongói – korábbi elnevezéssel kongó-kordofáni – és koiszani) az utolsó kivételével mindegyik megtalálható Csádban.²⁴

Tekintsük most röviden át azokat a csádi népcsoportokat, amelyek létszámuk és/vagy társadalmi szerepük alapján a legfontosabbak.

Szara: a számos kisebb csoportot magában foglaló, fekete bőrű nilota nép Csád déli részén, a Sári folyó térségében él, az összlakosság²⁵ 25–30%-át adja. Elsősorban földműveléssel és halászattal foglalkoznak.²⁶

Arabok: 12–22%, az ország északi területén folytatnak nomád vagy félnomád életmódot, egyes csoportjaik kereskedelemmel is foglalkoznak. Az „arab” megnevezés Észak-Afrika esetében (is) nagyon körültekintően kezelendő, sok letelepedett életmódot folytató, fekete bőrű népcsoport is arabnak nevezi magát. Ezzel magyarázható, hogy egyes statisztikák ennyire magasan, 22% körül adják meg Csád arab népességét. Hagyományosan két nagy csoportjukat szokás elkülöníteni: az északi tevetartókat (*abbala*) és a déli marhatenyésztőket (*baggara* vagy *súa*).²⁷

²⁰ Franciaország nyugatról kelet felé, Nagy-Britannia északról dél felé terjeszkedve igyekezett egybefüggő gyarmatterületet létrehozni Afrikában. A két állam expedíciós erői Fasodánál (ma Kodok, Dél-Szudán) találkozottak 1898. szeptember 18-án (ez az esemény fasodai incidens néven vált ismertté). A konfliktust békés módon sikerült rendezni, a franciák visszavonultak és lemondtak eredeti tervükről, Dzszibuti megszerzéséről. A kiegyezés erős lökést adott a franciák és a britek formálódó szövetségének is, amely az első világháború kitörése után teljesedett ki. Fage–Tordoff: i. m. 320–321.

²¹ A megnevezés az arab لاجس száhil, part szóból ered, átmeneti övezetet képezve a Szahara és a szavannák között (amely a sivatag „partja”).

²² Cordell: i. m. 40–41.; Besenyő–Hetényi–Jagadics–Resperger: i. m. 6.

²³ Cordell: i. m. 45–46.

²⁴ Részletesen: Cordell: i. m. 48–60.

²⁵ A CIA World Factbook 2016-os adata szerint 11,8 millió fő. <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/cd.html> (Letöltés időpontja: 2017. 06. 16.)

²⁶ Lebeuf: i. m. 448–451.; Samuel Decalo: Historical Dictionary of Chad. Scarecrow, Lanham, Md. & London, 1997, 382–383.; Azevedo: i. m. 10.

²⁷ Lebeuf: i. m. 428–429.; Azevedo: i. m. 11. A csádi arabok hagyományosan három nagy törzsré osztják magukat: Dzszuhajna (a Nílus völgye felől érkeztek a 14–19. század között); Hasszuna (ugyancsak a 14–19. század között, észak felől érkeztek); Ulad Szulejmán (ők csak a 19. században, az oszmán uralom elől menekültek Líbiából délre). Egyes kutatók korábban a tundzsurokat is az arab törzsek közé sorolták, ez azonban ma már erősen vitatott, ők valószínűleg szudáni eredetűek. A csádi arabok több tucat különböző dialektust beszélnek, a törzsek közösségi tudatának alapja a közös (sokszor csak mitikus) ősz. Decalo: i. m. 56–58.; Cordell: i. m. 63–65.

Majo-kebbi: 11–12%, az ország déli területén élő különböző fekete népek összefoglaló neve; ez a közösség azonban csak a statisztikákban létezik, az otthonukat adó prefektúráról nevezték el őket.

Kanembu: 8–10%, ma a Csád-tótól északkeletre fekvő Kanem régióban élnek. A velük rokon nyelvet beszélő *kanurik* Csádban csak kis számban vannak jelen, többségük Nigéria északkeleti részében, Borno szövetségi államban él.²⁸

Vadái: 7–9%, az egykori szultánátus területén, Kelet-Csádban élő népcsoport, a legjelentősebbek közülük a *maba* és a *mada*.

Tabu (másképp *toubou*, *tebu*, *tibbu*; 'a szikla emberei'): 6–7%, Észak- és Közép-Csádban (valamint Kelet-Nigerben és Dél-Líbiában) élő őshonos nomád pásztornép, etnográfusok szerint berber és fekete-afrikai népcsoportok keveredéséből alakultak ki. Két nagyobb csoportjuk: az északi *teda* és a déli *daza* (arab elnevezésük *gorán*, amely azonban erősen pejoratív).²⁹ A tedák spirituális, választott vezetője a *derde*.

Zagáva (másképp: *zaghawa*, saját megnevezésük: *beri*): 2–3%, Kelet-Csád és Nyugat-Szudán területén (Dárfúr) élő félnomád pásztrok. Valószínűleg berber származásúak, és erőteljes arab hatás is érte őket; a nyelvük a tedagával áll rokonságban. Fontos szerepük volt Kanem birodalmának a létrehozásában. Csádban a számuk 90–100 ezer főre tehető.³⁰

Hausza: a Nyugat-Afrika történelme folyamán számos kisebb városállamot alapító, ma már többségében muszlim népcsoportot Csádban mintegy 160 ezer fő képviseli a nigériai határvidéken és a nagyvárosokban.³¹

Hádzseráj: akárcsak a *majo-kebbi*, több különböző eredetű, kisebb létszámú népcsoport összefoglaló megjelölése. Közép-Csád déli dombvidékein élnek, egy részük muszlim, de sokan az animista *margai*-hitet vallják.³²

Haddad: jelentése 'kovács', törzscsoport Észak-Nigériában és Kanemben, foglalkozásaik (kovácsmesterség, sóbányászat) alapján alkottak elkülönült társadalmi csoportot.³³

Tuburi (másképp: *tupuri*, *toubouri*, *toupouri*): elsősorban földművelő népcsoport, 1979-ig nagy számban szolgáltak a csádi hadseregben.³⁴

A vallási megoszlás összefüggésben áll az egyes népcsoportok életmódjával és lakóhelyével is. A 2014-es adatok³⁵ szerint a lakosság 52,1%-a muszlim (túlnyomó többségben szunnita). Az iszlám az ország északi és középső részein domináns: az arabok, a tubuk, a kanembuk, a hauszák, a vadáik és a zagavák többségükben muszlimok.³⁶ A szélsőséges irányzatok a fekete-afrikai iszlámtól alapvetően távol állnak, mindazonáltal a térség legje-

²⁸ Adolf von Duisburg: Mittelsudan und Zentralsahara. 448–451. In: Afrika. Handbuch...; Decalo: i. m. 240–242.

²⁹ Duisburg: i. m. 479–480.; Decalo: i. m. 150–151., 202. A szakirodalomban némi zavar uralkodik a fogalmakat illetően. Akad példa arra, hogy tubu alatt csak a tedákat értik, vagy esetleg a dazákat és a goránokat is különálló csoportnak tekintik. Vö: Cordell: i. m. 61–63., továbbá Peter Fuchs: Nomadic society, civil war, and the state in Chad. Nomadic Peoples, Nr. 38/1996.

³⁰ Lebeuf: i. m. 444.; Decalo: i. m. 447.

³¹ Decalo: i. m. 222–223.

³² Decalo: i. m. 286–287.

³³ Decalo: i. m. 217–218.

³⁴ Decalo: i. m. 419.

³⁵ <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/cd.html> (Letöltés időpontja: 2017. 06. 16.)

³⁶ Az iszlám már a 7. század végén megjelent Észak-Afrikában a hódító arabok közvetítésével, és fokozatosan, elsősorban a kereskedők útján terjedt el dél felé. Cordell: i. m. 71–72.

lentősebb fundamentalista mozgalma, a *Szenúszija* Csádban is jelen van.³⁷ A déli területen élő szarak és a hozzájuk köthető kisebb népcsoportok között található a lakosság 43,9%-át kitevő keresztények nagy részét (20% a katolikusok, 23,9% a protestánsok aránya).³⁸ Az animisták egyre fogyatkozó közössége (0,3%) is itt található.

A francia uralom évtizedeiből az emelhető ki, hogy gyakorlatilag csak Csád déli részén és a városokban volt ténylegesen kézzelfogható. Az itteni lakosok valamelyest szimpátiával is fogadták, mivel így megszabadultak az északi szultánátusok állandó fenyegetésétől. Az iskolarendszer kiépítésével lehetőségük nyílt arra, hogy a közigazgatási apparátusban is elhelyezkedjenek. Ennek azonban megvolt az ára: a gyarmatosítók a földek nagy részén intenzív gyapottermesztésbe kezdtek, sokszor kényszermunkások alkalmazásával.

Franciaország eleve nem nagyon látott mást Csádban, mint olcsó nyersanyag- és munkaerőforrást,³⁹ az infrastruktúra fejlesztése és az urbanizálás minimális szinten maradt. A középső és északi területeken – ahol a szétszórtan élő, túlnyomórészt muszlim népcsoportok elszántan kitartottak életformájuk és vallásuk mellett – a francia gyarmatosítók csak védekezésre rendezkedtek be, és semmi érdekük nem fűződött ahhoz, hogy létrejöjjen valamiféle „nemzeti” egység.⁴⁰ A magas termetű, erős fizikumú szara férfiakat nagy számban kötelezték katonai szolgálatra: az első világháború harcmezőin több mint 25 ezer csádi áldozta életét a francia hadsereg kötelékeiben.⁴¹ Ettől függetlenül a háború után továbbra is kényszermunkára kötelezték a déli lakosságot – az ő részükről a franciák sokkal kevesebb ellenállásra számíthattak, mint a harciasabb szellemű északi nomádoktól. A kemény fizikai munkát minimális ellátás mellett, rekkenő hőségben, olykor évi 6–9 hónapra keresztül kellett végezniük, amit sokan nem éltek túl. Így a franciák egyik legfontosabb beruházása, a Kongó–Brazzaville vasút építése alatt (1924–1934) legalább 50 ezer afrikai munkás vesztette életét.⁴² Emellett súlyos adókat vetettek ki, és nem voltak ritkák a lakosság ellen elkövetett önkényes kivégzések, gyilkosságok sem.⁴³

Csád adminisztratív státusa 1940-ig nyolcszor is változott, de a második világháború hozta meg a döntő fordulatot. Franciaország veresége után a francia guyanai születésű Félix Éboué (1885–1944) vezetésével Csád csatlakozott első gyarmatként a Charles de Gaulle (1890–1970) vezette Szabad Francia Erőkhöz. Ezt követően számos csádi katona is részt vett Philippe de Hauteclocque (ismertebb nevén Jacques-Philippe Leclerc, 1902–1947) parancs-

³⁷ A Szenúszija egy fundamentalista szúfi rend (tarika), amelyet 1837-ben alapított Mekkában az algériai Muhammad ibn Ali asz-Szenúszí (1787–1859), aki a miszticizmust sajátos módon ötvözte a szúfizmussal egyébként kevésbé jellemző fundamentalizmussal. Mozgalmának jelentőségét jól mutatja, hogy I. Idrisz líbiai király (uralkodott 1951–1969) Szenúszí unokája és a rend vezetője is volt. Simon Róbert: Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qáidáig. Corvina, Budapest, 2014, 43–47.

³⁸ A kereszténység terjesztése kezdetben nem tartozott a francia gyarmatosítók céljai közé. Így a 20. század elején elsősorban protestáns misszionárius szervezetek tettek szert jelentős szerepre, amelyben élen jártak az amerikai baptisták. A katolikusok csak az 1930-as évektől kezdtek szervezettebb hittérítésbe. Cordell: i. m. 73–76.

³⁹ A déli területeket a Tchad utile („hasznos Csád”) névvel különböztették meg a terméketlen északtól. A franciák Észak- és Közép-Csádban a „közvetett uralom” (indirect rule) módszerét alkalmazták, vagyis hatalmukat a szultánokon és törzsfőkön keresztül gyakorolták, akik így ugyan megtarthatták uradalmait, viszont gyakran elsőként estek áldozatul a kizsákmányolt alattvalóik bosszújának is. Azevedo: i. m. 79., 86–87.

⁴⁰ Virginia Thompson – Richard Adloff: Conflict in Chad. Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1981, 6–12.

⁴¹ Azevedo: i. m. 76.

⁴² Azevedo: i. m. 76–77.

⁴³ Azevedo: i. m. 80–83.

noksága alatt az észak-afrikai olasz katonai támaszpontok felszámolásában 1941 és 1943 között. Franciaország és Csád viszonya ekkortól kezdett jelentősen megváltozni és szorosabbá válni, amiből mindkét fél profitálhatott: a csádiak anyagi és katonai támogatást remélhettek, míg a franciák megőrizhették befolyásukat az afrikai kontinensen. Gazdasági szempontból azonban Csád a világháború után is rendkívül kiszolgáltatott helyzetben maradt: a két fő exportcikk, a gyapot és a hús termelése francia cégek monopóliuma maradt. Az elmaradott infrastruktúra, az országon belüli hatalmas távolságok és az üzemanyaghoz szükséges nyersanyagok hiánya rendkívül megnehezítették a kereskedelmet, az állattenyésztők pedig csordáik nagy részét a határokon átsempészve Nigéria és Szudán piacain értékesítették.⁴⁴

FÜGGETLENSÉG, PUCCS, POLGÁRHÁBORÚ: CSÁD 1945–1990

A Tombalbaye-korszak (1960–1975)

A világháború után, 1946-ban Csádban is megkezdődött a dekolonizáció folyamata. Pártok alakulhattak, és a lakosság korlátozott hatalommal rendelkező területi képviselőket választhatott, akik delegáltakat küldtek Francia Egyenlítői-Afrika Tanácsába. A pártok többségükben azonban nagyon gyengén szervezett, etnikailag és vallásilag heterogén egyesületek voltak, meghatározó vezéregyeniségek nélkül. Komolyabb befolyással az 1950-es években három párt bírt: a Parti Progressiste Tchadien (Csádi Progresszív Párt, PPT), az Union Démocratique Tchadienne (Csádi Demokratikus Unió, UDT) és a Parti Socialiste Indépendant du Tchad (Csádi Független Szocialista Párt, PSIT). A PPT leginkább a déli területek fekete, keresztény és animista lakosait tömörítette, vezetője a panamai születésű Gabriel Lisette (1919–2001) volt. Ezzel szemben az UDT elsősorban a muszlimok, az észak- és a közép-csádi törzsfők, a kereskedők, valamint a franciák érdekeinek védelmét tűzte zászlajára. A PSIT támogatói ugyancsak a muszlimok közül kerültek ki. A pártot Ahmed Kumalalláh, a bagirmi szultán fia és a Tidzsánija⁴⁵ tarika befolyásos vezetője irányította.⁴⁶

A PPT-ben nem sokkal a háború után megjelent egy protestáns szara tanár, François Tombalbaye (1918–1975), aki rendkívül tehetséges politikusnak bizonyult, és nagy reményeket ébresztett a csádi lakosság széles köreiben. 1952-ben megválasztották a területi gyűlésbe, 1957-ben pedig a Francia Egyenlítői-Afrika Tanácsába. Fokozatosan kiszorította Gabriel Lisette-et a hatalomból, majd végül 1959 márciusában fegyveres erők bevetése nélkül átvette tőle a miniszterelnöki pozíciót. Miután Csád – Kongóval, Gabonnal és a Közép-afrikai Köztársasággal együtt – 1960. augusztus 11-én független állammá vált, Tombalbaye módszeresen elkezdte kiiktatni az időközben Izraelbe menekült Lisette híveit. Mindemellett arra is kísérletet tett, hogy bevonja a kormányzásba az ország északi részének képviselőit.

Tekintve, hogy a francia oktatás csak a déli területeken épült ki, a közigazgatásban szinte kizárólag szara hivatalnokok dolgoztak, akik sokáig az északi muszlim szultanátusok rabszolda-kereskedelmétől szenvedtek, így sok esetben ellenségesen viszonyultak az arabokhoz és tubukhoz. Az északi lakosság nem elhanyagolható része ugyancsak nehezen lépett túl a történelmi hagyományokon, és továbbra is szolgálként tekintett a déli fekete népekre. A konfliktus határvonalait mégse lehet ennyire egyszerűen meghúzni: ellentét feszült

⁴⁴ Thompson–Adloff: i. m. 11–22.

⁴⁵ A 18. században, Algériában alapított szúfi testvériség.

⁴⁶ Thompson–Adloff: i. m. 12–14.; Azevedo: i. m. 84.; Collier: i. m. 14–15.

az arabok és a tubuk, a nomádok és a letelepedett földművesek, valamint a keresztények és az animisták között is.⁴⁷

Tombalbaye mindinkább autoriter vonásokat mutató kormányzásával szemben egyre határozottabban léptek fel különböző ellenzéki csoportok: az elsősorban értelmiségiek által 1958-ban alapított Union National Tchadienne (Csádi Nemzeti Unió, UNT), az Association des Enfants du Tchad (Csádi Gyermekek Társasága), amelyet Kairóban hoztak létre csádi arab diákok, valamint a radikálisabb Front Libération du Tchad (Csádi Felszabadítási Front, FLT), amely a fegyveres ellenállás mellett döntött. A nagyon eltérő háttérrel és elképzelésekkel rendelkező vezetők között egyaránt találhatunk nyugati oktatásban részesült és medreszékben⁴⁸ végzett értelmiségieket is.

Tombalbaye elébe kívánt menni az eseményeknek, és 1962-ben a PPT kivételével az összes pártot betiltatta, a parlamentáris rendszer helyett pedig elnököt vezetett be. A fokozódó elnyomás következményeként 1963 szeptemberében zavargások törtek ki Fort Lamy-ban, amelynek elfojtása után Tombalbaye nyilvánvalóvá tette, hogy ellenségnek tekint minden „északit”⁴⁹ és muszlimot. Ez azt jelentette, hogy nemcsak az arabokkal és a tubukkal került szembe, hanem Közép-Csád fekete bőrű, részben animista parasztjaival és hegyi állattenyésztőivel is, akik a magas és kegyetlenül behajtott adók miatt váltak egyre elégedetlenebbé. Fokozódott a politikai ellenfelek tömeges bebörtönzése is.⁵⁰

A helyzet 1965. november 1-jén eszkalálódott, amikor Közép-Csád déli részén található Guera prefektúrában, Mangalmében a kormányerők belélttek az adók ellen tiltakozó fegyvertelen parasztok tömegébe.⁵¹ A zavargások gyorsan továbbterjedtek kelet felé, és különösen az egykori Vadái szultanátus területén öltöttek nagyobb méreteket. A felkelők csoportjai a szudáni Nyalában 1966. június 22-én konferenciát tartottak, amelynek során megalakult a Front National de Libération du Tchad (Csádi Nemzeti Felszabadítási Front, FROLINAT). Egyik meghatározó vezetője a baloldali Ibrahim Abatcha (1938–1968) lett, aki korábban több évet töltött börtönben, majd száműzetésben. Csádba történő visszatérése előtt több társával együtt Észak-Koreát is megjárta, ahol politikai és katonai kiképzésben részesült. A nyala konferencián létrehozott politikai és katonai struktúrák azonban sose realizálódtak, az egyes parancsnokok önállóan folytatták a harcokat.

Abatcha és a „koreaiak” Közép-Csád keleti régióiban voltak aktívak, a hozzájuk csatlakozó, zömében munkanélküli fiatalok és a medreszék hallgatói fél éves katonai kiképzésben részesültek, majd etnikailag és vallásilag vegyes, mobil egységekbe szervezték őket. A primitív fegyverrel rendelkező csapatok tevékenysége kezdetben sokszor csak a gyapottermés megsemmisítésében és kisebb katonai támaszpontok elleni gerillaakciókban merült ki. A remek hadvezéri képességekkel rendelkező Abatcha ugyan sikeresen összefogta a különböző lázadó csoportokat, halála után (1968. február 11-én esett el a kormányerőkkel vívott ütközetben) ezek azonban újra szétszéledtek. Az arabok, a tubuk és a vadáik,

⁴⁷ Thompson–Adloff: i. m. 23–24.; Azevedo: i. m. 85–86.

⁴⁸ Muszlim tudományokat tanító felsőoktatási intézmény.

⁴⁹ „Északinak” tekintették mindazokat, akik nem Majo-Kebbi, Mojen-Sári, Tandzsile, Nyugat- és Kelet-Logon prefektúrákban éltek. Thompson–Adloff: i. m. 3., 25.

⁵⁰ Thompson–Adloff: i. m. 24–25., 50–51.; Decalo: i. m. 431.

⁵¹ Azevedo a mubik felkelését említi Batha prefektúrában 1965. szeptember 2-án, amely mintegy 500 halálos áldozattal járt. Azevedo: i. m. 91–92.

a muszlim fundamentalisták, a kommunisták és a demokratikus reformisták közötti ellentétek áthidalhatatlannak bizonyultak.⁵²

Észak-Csádban, a hatalmas kiterjedésű, de nagyon ritkán lakott Borku–Ennedi–Tibeszi (BET) prefektúrában⁵³ 1965 januárjáig francia csapatok állomásoztak. Nem sokkal kivonulásuk után (amelyet Tombalbaye szorgalmazott a „csádizálás” jegyében), szinte egy időben a mangelme-i eseményekkel, Mahamat Ali Taher (1929–1969) vezetésével itt is felkelés robbant ki. A kormány által küldött déli, többségében szara katonák ugyanis egyáltalán nem ismerték az itteni lakók életmódját, szokásait, ami értelemszerűen kölcsönös bizalmatlansághoz, majd összetűzésekhez vezetett. Befolyásának kiterjesztése érdekében a FROLINAT a líbiai Szabhában is toborzóirodát nyitott. Az ellenállók erői azonban itt is hamarosan szétaprózódtak: a Tibesztiiben élő tubuk derdéje mintegy ezer követőjével Líbiába emigrált, ahol Idrisz király, majd Moammer al-Kadhafi (1942–2011) vendégszeretetét is élvezhette. A derde megválasztását ellenző tubu csoportokat viszont Tombalbaye támogatta; az „oszd meg és uralkodj” taktikája kevés országban tűnhetett annyira kézenfekvőnek, mint éppen Csádban.⁵⁴

Bár a lázadók létszáma Közép-Csád keleti részén 2000–4000, a BET-térségben pedig mindössze néhány száz főre becsülhető,⁵⁵ mégis jelentős katonai sikereket értek el. Tombalbaye így arra kényszerült, hogy az 1960-ban megkötött védelmi szerződésre hivatkozva Franciaországtól kérjen katonai segítséget. Ezt Charles de Gaulle 1968 augusztusában korlátozott mértékben hajlandó volt biztosítani, a térség stabilitását szem előtt tartva azonban közigazgatási reformok végrehajtását is követelte. Ennek biztosítására 1969 márciusában egy korábbi gyarmati kormányzó, Pierre Lami (1909–1994) vezetésével 33 fős küldöttség (Mission de Réforme Administrative, Közigazgatási Reform Misszió, MRA) érkezett az országba. Bizonyos eredményeket sikerült is elérni: így többek között – Tombalbaye minden ellenszegülése ellenére – visszaállították a szultánok és a törzsfők jogköreit, akik így nem váltak többé abban érdekeltté, hogy támogassák a felkelést. A gazdasági reformok pedig valamelyest csökkentették a FROLINAT bázisát a lakosság körében is.⁵⁶

A francia beavatkozás tehát kissé visszavetette a felkelők előrenyomulását. Erőik egyesítése céljából 1969 júliusában Taher elnöklété alatt a kelet-csádi és a BET-i lázadók közös konferenciát tartottak. Mindeközben a FROLINAT-on belül is hatalmi harcok folytak Abatcha halála óta, melyből végül a részben arab származású Abba Siddick (szül. 1924) került ki győztesen.⁵⁷ Tombalbaye 1971 tavaszán kísérletet tett a helyzet enyhítésére: amnesztiát adott mintegy 1500 politikai fogolyinak, és muszlim minisztereket nevezett ki a kormányába.

⁵² Thompson–Adloff: i. m. 52–54.

⁵³ 2008-ban felosztották Borku, Ennedi és Tibeszti régiókra, Ennedit 2012-ben pedig Nyugat- és Kelet-Ennedire.

⁵⁴ Thompson–Adloff: i. m. 54–57.

⁵⁵ Thompson–Adloff: i. m. 56. A két csoport később több különböző nevet is használt, így a közép-csádi FROLINAT az „Első Hadsereg” (la Première Armée) megnevezést, míg a BET felkelőit a „Második Hadsereg” (la Deuxième Armée) és az „Északi Fegyveres Erők” (Forces Armées du Nord, FAN) neveken is ismerték.

⁵⁶ Thompson–Adloff: i. m. 29–30., 39–43. Az MRA emellett súlyos jogsértéseket is megállapított, kínzásokat, önkényes bebörtönzéseket, asszonyok megerőszakolását. A kormányzat mértékvesztését jól mutatja, hogy még turbán viseléséért is súlyos büntetéseket szabtak ki az északi lakosokra. Azevedo: i. m. 92.

⁵⁷ Fő riválisai, Dzsálábo Othman (1930–1969), Mohamed Baghlani (1927–1977) és a fegyveres erők vezetője, el-Háddzs Iszaka 1969 és 1970 folyamán meghaltak, eltűntek vagy az ország elhagyására kényszerültek. Az orvos végzettségű Siddick 1957–1959 között Tombalbaye oktatási minisztere volt, összekülönbözésük után csatlakozott az ellenálláshoz. Szekuláris, szocialista elképzelései voltak, földreformot tervezett, és a francia mellett az arabot is hivatalos nyelvvé tette volna. Így azonban szembekerült mind a muszlim fundamentalista, mind a nacionalista irányzatokkal. Thompson–Adloff: i. m. 58–59.

A viszonylagos nyugalom azonban nem tartott sokáig, augusztusban ugyanis meghiúsítottak egy állítólagos merényletkísérletet Tombalbaye ellen, melynek száalai Líbiába vezettek. Ennek következményeként újabb repressziókat vezettek be, és időlegesen megszüntették a két ország közti kapcsolatot.

Alig egy év múlva következett az újabb fordulat: Tombalbaye sikeres tárgyalásokat kezdett több arab országgal, és elérte, hogy azok beszüntessék a lázadóknak nyújtott támogatásokat. Különösen a Líbiából és Szudánból érkező utánpótlás elvágása okozott súlyos gondokat a FROLINAT-nak, és mindezt tetézték az Első és a Második Hadsereg közötti összecsapások, továbbá egy Nigériából indított, súlyos vereséggel végződő támadás N'Djamena ellen 1972 júniusában. A két felkelőcsoport végül minden kapcsolatot megszüntetett, az északi hadsereg újjáalakult Conseil de Commandement des Forces Armées du Nord (CCFAN) néven, a teda Gukuni Vedei⁵⁸ (szül. 1944) és a daza Hiszein Habre (szül. 1942) vezetésével. 1974 áprilisában a CCFAN az északi Bardai városában elrabolt három európai, aminek következtében a csádi konfliktus egyszeriben a nemzetközi figyelem középpontjába került.⁵⁹ Az ügy kezelése körüli viták 1976 októberében Vedei és Habre szakításához vezettek.

A kormányellenes fegyveres mozgalom, mint látható, újra és újra elemeire bomlott. Vita tárgyát képezheti, hogy ennek oka az etnikai-vallási-ideológiai tagoltság, vagy inkább a vezéralakok egyéni hatalmi ambícióiban keresendő. Utóbbiak konszenzusra való képtelensége mindenesetre szembetűnő, és végül nem is a FROLINAT volt az, amely Tombalbaye bukását előidézte.⁶⁰

Az elnök egyre inkább irracionális és brutális viselkedésével fokozatosan elidegenítette magától korábbi támogatóit is. 1968-tól a Tombalbaye rögeszméje, a „kulturális forradalom” vagy „csádizálás” jegyében az idegen utca- és városneveket, de még a keresztény eredetű személyneveket is le kellett cserélni „autentikus” csádiakra,⁶¹ a rádióban visszaszorították a francia és az arab nyelvet. Mobutu Sese Seko (1930–1997) kongói elnök példáját követte abban, hogy az ősi vudu vallás és mágikus praktikák felkarolásával kísérte meg kiszorítani a kereszténységet és az iszlámot a nyilvános életből.

Ennek jegyében kötelezővé tette a *jondo* beavatási rítust, nemcsak a felnőttkorba lépő szara fiatalok, hanem minden csádi részére, aki közigazgatási vagy katonai munkahelyre pályázott. A *jondo* keretében több hetet kellett a vadonban tölteni, közben hagyományokat, titkos jelképeket elsajátítani, valamint fájdalmas, megalázó megpróbáltatásokat eltűrni.⁶² Ez a szara egyetemisták és katonatisztek szemében is retrográd és értelmetlen megterhelés volt, ráadásul a keresztényeket is szembefordította a kormánnyal, aminek következtében sok

⁵⁸ Nevének írása az angol nyelvű szakirodalomban sem egységes: Thompson–Adloff: „Goukouni Oueddei”, Azevedo: „Gukuni Wedei”. Az arab íráskép alapján valójában „Kukuni”: ينوكوك ديديوع

⁵⁹ Thompson–Adloff: i. m. 30–33., 59–63. A túsok Françoise Claustre (1937–2006) francia régész, az MRA elnökének felesége, dr. Christoph Staewen (1926–2002) német orvos, Gustav Heinemann NSZK-elnök rokona, valamint Marc Combe, az MRA egyik francia munkatársa voltak. Habrének így még azt is sikerült elérnie, hogy a német rádióban közzétették a FROLINAT nyilatkozatát. A „Claustre-ügyet” végül mindegyik túsز élve átvészelte: Staewent még júniusban nagy összegű váltságdíjért elengedték, Combe 1975-ben megszökött és átküzdötte magát a sivatagon, majd 1977 februárjában, közel három év után Claustre is szabadult.

⁶⁰ Thompson–Adloff: i. m. 63–65.

⁶¹ Ő maga a François helyett a Ngarta (vezető) nevet vette föl. 1973-ban a PPT-t is feloszlatta, és helyette új pártot alapított Mouvement National pour la Révolution Culturelle et Sociale (Nemzeti Mozgalom a Kulturális és Szociális Forradalomért, MNRCS) néven. Az elnökre ekkor már jelentős befolyást gyakorolt tanácsadója, a haiti André Vixamar is. Decalo: i. m. 439.

⁶² Decalo: i. m. 445–446.

misszionáriust kiűzték az országból.⁶³ Az elnök ellenfelei végül már külföldön se érezheték magukat biztonságban: 1973 augusztusában, Párizsban megölték a köztisztviselőként álló Outel Bono liberális csádi politikust, aki egy új párt megalapításán dolgozott. A gyilkosság mögött mindenki a kormányt sejtette, de a francia titkosszolgálat érintettsége is felmerült.⁶⁴

Utolsó lépésként Tombalbaye a hadseregen belül kezdett tisztogatásba. Az 1960-ban életre hívott *Forces Armées Tchadiennes* (Csádi Fegyveres Erők, FAT) magját mintegy 200 tiszt alkotta, akik korábban a francia haderőnél szolgáltak. A reguláris sereg mellett a fegyveres erők részei voltak a *Garde Nationale et Nomade du Tchad* (Csádi Nemzeti és Nomád Gárda, GNNT), a rendőrség (*Sûreté Nationale*, Nemzeti Biztonság) és a csendőrség. Ezeket az erőket döntő többségében szara katonák alkották. Az 1967-ben létrehozott *Compagnie Tchadienne de Sécurité* (Csádi Biztonsági Század, CTS) kiképzésébe a lázadás kiterjedése miatt francia és izraeli szakértőket is bevontak. Minél inkább autoriter vonásokat kezdett mutatni Tombalbaye, annál kevésbé bízott meg honfitársaiban, így testőrségét is marokkóiakból szervezte meg.

A reguláris hadsereget szándékosan igyekezett gyengíteni, amely az 1970-es évek elején is mindössze 1800 főből állt, míg GNNT-ben 2000 harcos állt fegyverben, a csendőrség pedig 1200 főt számlált. A hadsereg tisztjeiben potenciális puccsistákat látott, sokukat börtönbe záratta, másokat nyilvánosan megalázott. Többek között ez vezetett ahhoz, hogy 1975. április 13-án fiatal tiszték egy kis csoportja valóban államcsínyt hajtott végre, melynek során Tombalbayét meggyilkolták.⁶⁵

Malloum katonai kormányzata (1975–1979)

A hadsereg által elnöki pozícióba emelt Félix Malloum⁶⁶ ezredes, majd tábornok, 1971 és 1973 között vezérkari főnökként szolgált, de összeesküvés vádjával⁶⁷ börtönbe került. Hatalomra jutását nagy várakozás és öröm fogadta nemcsak a lakosság, de még a FROLINAT részéről is. Az ország irányítását a kilenc főből álló *Conseil Supérieur Militaire* (Felsőbb Katonai Tanács, CSM) vette át. Malloum új alkotmányt és választásokat ígért, és komoly erőfeszítéseket tett az országon belüli megbékélésre. Ennek érdekében Tombalbaye egykori támogatói ellen sem került sor komolyabb megtorlásokra. A május 13-án megalakult kormány azonban döntő többségében katonatisztekkel állt, és bár több muszlim tisztviselő kapott benne helyet, mint korábban, Abba Siddick hamarosan arra a megállapításra jutott, hogy a civil diktatúrát most katonai váltotta fel. Emellett szólt az is, hogy az év folyamán betiltották a politikai tüntetéseket és a sztrájkokat, és hogy a titkosszolgálatok élére ismét azt a Camille Gourvenec francia tisztet nevezték ki, aki Tombalbaye befolyásos bizalmasa volt, és egyes feltételezések szerint Outel Bono meggyilkolásában is szerepet játszott.

⁶³ Thompson–Adloff: i. m. 43–45.

⁶⁴ Collier: i. m. 23., Decalo: i. m. 99–100.

⁶⁵ Thompson–Adloff: i. m. 45–49.

⁶⁶ Félix Malloum (1932–2009) Szarhban született, keresztény szara anyától és „északi” apától. Brazzaville-ben kapott katonai kiképzést, 1953–1955 között Indokínában harcolt a francia hadsereg soraiban. Decalo: i. m. 282–283.

⁶⁷ Ez volt a hírhedt „Fekete juh-összeesküvés” (Black Sheep Plot), melynek során – a vádak szerint – egy ősi szara rituálét követve élve eltemettek egy juhot, hogy átvegyék az irányítást a sors fölött és megdöntsék az elnök hatalmát. Azevedo: i. m. 96.

Másfelől viszont az új kormányzat csökkentette az adókat, megszüntette az önkényes be-börtönzéseket és igyekezett rendezni külkapcsolatait az arab országokkal.⁶⁸

Tovább bonyolódott a helyzet a felkelők oldalán is. Siddick és Habre rivalizálása egyre inkább ellenségeskedéssé fajult. Siddicket jelentős összegekkel támogatták arab országok, míg Habre csempészetből és karavánok megsarcolásával biztosította anyagi bevételeit. Ezáltal abban a szerepben léphetett föl, hogy riválisával ellentétben független a külföldi befolyástól. Siddick viszont azzal vádolta meg, hogy valójában Malloum és a franciák ügynöke. Habre jelentős váltságdíjat szerzett a Claustre-túszejtéssel is, ami azonban Vedei-jel élezte ki az ellentéteket. Abban sem értettek egyet, hogy miképpen viszonyuljanak Líbiához és az Auzu-sáv megszállásához.⁶⁹ Habre ebbe nem volt hajlandó belenyugodni, míg Vedei el akarta kerülni a kétfrontos harcot. Amikor 1977. január 29-én Kadhafi ünnepélyes keretek között „átadta” az ENSZ képviselőinek Claustre-ot, Vedei-t méltatta beszédében, aki meg a maga részéről „Afrika és a Harmadik Világ Nagy Vezérének” nevezte a líbiai államfőt.

Baghlani halála után, márciusban a FAN és a többnyire arab gerillákból álló „Vulkán-sereg” (*Volcan Army*) az együttműködés mellett döntött, és a nyár folyamán elfoglalták Bardait, majd kiszorították a kormányerőket az északi területekről. Malloum belátta, hogy kénytelen kompromisszumot kötni, és ehhez a partnert a reálpolitikus Habrében találta meg. 1977–1978 folyamán több tárgyalásra került sor Kartúmban, Szabhában, Bengáziban és Tripoliban. 1978 áprilisában azonban kiújultak a harcok, és Malloum olyannyira szorult helyzetbe került, hogy francia segítséget kellett kérnie.⁷⁰

Ez hamarosan meg is érkezett: ezer katonát és húsz Jaguar típusú vadászbombázót vetettek be, súlyos veszteségeket okozva a FROLINAT-nak. A felkelők kénytelenek voltak visszavonulni, N'Djamena így megmenekült a közvetlen veszély elől. A BET-területen kívül azonban így is ellenőrzésük alatt tartották Batha és Kanem északi részeit. Mindeközben egy másik felkelés robbant ki a kanembuk vezetésével (ez volt a *la Troisième Armée*, a Harmadik Hadsereg, vagy másképp *Forces Armées Occidentales*, Nyugati Fegyveres Erők, FAO). Vezetőjük a Nigériába menekült Abu-Bakar Abder-Rahmán (megh. 1979) volt, aki 1977 májusában vált ki Gukuni Vedei seregéből. Jelentős sikereket nem tudtak elérni, de olyan terrorcselekményekkel hívták fel magukra a figyelmet, mint az augusztusi kézigránátos támadás egy n'djamenai mozi ellen. Csád délnyugati részén zavargások törtek ki, amelyek északi bevándorlók és a tehetetlennek látszó kormányzat ellen is irányultak, valamint a szara vezetők között is egyre nyíltabb konfliktusok törtek felszínre.⁷¹

A zavaros helyzet és Líbia fenyegetően növekvő befolyása végül ismét tárgyalóasztalhoz kényszerítette a feleket. A hetekig elhúzódó tárgyalások végén szudáni közvetítéssel megszületett az egyezség: 1978. augusztus 25-én Malloum – megtartva az elnöki tisztséget – Habrét nevezte ki miniszterelnöknek. Kettejük viszonyát azonban a kezdetektől ellentét és rivalizálás jellemezte. Nem maradt tétlen Gukuni sem: márciusban egyesítette erejét az arab származású Ahmat Acyl (1944–1982) vezette Vulkán-sereggel, és így egy újabb csoporttal, a

⁶⁸ Thompson–Adloff: i. m. 65–67.

⁶⁹ Líbia a zavaros csádi viszonyokat kihasználva 1973-ban megszállt Csád északi részén egy 160 km széles sávot a két ország 1600 km hosszú határa mentén. Kadhafi az 1935-ös Laval–Mussolini-paktumra hivatkozott, melynek alapján Franciaország a területet átadta Olaszországnak. Ezt a szerződést azonban sosem ratifikálták. A térség iránti fokozott érdeklődést leginkább az motiválta, hogy jelentős uránkészleteket sejtettek a területén. Decalo: i. m. 306–307.

⁷⁰ Thompson–Adloff: i. m. 69–75.; Azevedo: i. m. 102.

⁷¹ Thompson–Adloff: i. m. 75–77.

Népi Fegyveres Erőkkel (*Forces Armées Populaires*, FAP) bővült a csádi felkelők palettája. Csakhogy ezen belül is hamarosan ellentét támadt az arab és a tubu harcosok között. A konfliktusok megegyezéssel történő feloldása egyre reménytelenebbé vált.⁷²

A feszültségek hamarosan fegyveres összecsapásba torkollottak: Habre 1979. február 12-én csapataival megtámadta és nagyrészt elfoglalta N'Djamenát.⁷³ Malloum a váratlanul gyors vereség után Nigériába menekült, a csádi hadsereg pedig szétszéledt, a szara katonák kivonultak a fővárosból és visszaindultak az ország déli részére. Az északi csapatoktól való félelmében a szara civil lakosság is követte őket, sokszor minden vagyonukat kénytelenek voltak hátrahagyni. Az elkeseredett menekültek haragjának Mundu⁷⁴ és Szarh⁷⁵ ártatlan muszlim civil lakosai estek áldozatul: március közepéig Mojen-Sári prefektúrában mintegy 10 ezer embert gyilkoltak meg.⁷⁶

Újabb katonai és politikai formációk jöttek létre, ezeknek egy része a déli országrész elszakadását tűzte ki céljául. Ezt Habre mindenáron meg akarta akadályozni, mivel ipar és mezőgazdaság gyakorlatilag csak a déli területeken létezett, és ezek nélkül Csád teljesen életképtelenné vált volna. A Majo-Kebbibe küldött csapatait azonban megsemmisítette a Vadel Abdel-Kader Kamugue⁷⁷ vezette szara haderő. Kamugue ekkor már Kadhafi támogatását élvezte, ami elsőre meglepőnek tűnhet. A líbiai államfő célja azonban nem az volt, hogy hatalomra segítsen egy muszlim, arab vagy tubu⁷⁸ kormányzatot, hanem elsősorban arra törekedett, hogy Csádban ne legyen erős központi hatalom, és így érvényt szerezhessen területi igényeinek a BET-térségben.⁷⁹ A Csádban uralkodó káosz mindemellett az arabok és közvetve az iszlám befolyás növelésének lehetőségével is kecsegtetett, ami Líbia mellett Szudánnak is érdekében állt. E törekvések természetesen komoly aggodalmakat keltettek a vallásilag megosztott Nigériában és szomszédos államaiban, ahol jelentős számú muszlim népcsoportok élnek. Több megállapodást⁸⁰ és tüzszünetet követően végül 1979. november 10-én Duguiában a nem kevesebb, mint 11 különböző csádi tárgyalócsoport megegyezett egy új kormány felállításában. Hangzatos neve Átmeneti Nemzeti Egységkormány lett (*Gouvernement d'Union Nationale de Transition*, GUNT).⁸¹

⁷² Thompson–Adloff: i. m. 77–83.

⁷³ Ez volt az „első n'djamenai csata”. Azevedo szerint Habre valójában a városnak jóval kisebb részét foglalta el, mint a korabeli hírek állították, és Malloum se menekült el az elnöki palotából. Azevedo: i. m. 105.

⁷⁴ Csád második legnépesebb városa, Nyugat-Logon székhelye. Az itteni kereskedők szinte mind északról származó muszlimok voltak. Thompson–Adloff: i. m. 86.

⁷⁵ Az ország harmadik legnagyobb települése, Mojen-Sari székhelye. 1972-ig a Fort Archambault nevet viselte.

⁷⁶ Thompson–Adloff: i. m. 84–87.

⁷⁷ Másképp Wadel Abdelkader Kamougué (1929–2011), Azevedo következetesen (de valószínűleg tévesen) Abdelkerim néven említi.

⁷⁸ Líbia déli részén mintegy 50 ezer tubu él. Kadhafi csádinak, nem pedig líbiainak tekintette őket, 2007-től az állampolgárságot is megtagadta tőlük, és célzott betelepítésekkel próbálta területeiket „arabizálni”. 2011-ben elsőként csatlakoztak a felkelőkhöz, de a helyzetük Kadhafi bukása után sem javult számottevően. Így újabb egyre gyakrabban merül fel, hogy a gyenge kormányzattól már de facto függetlenedett tubuk formálisan is önálló államot hozzanak létre. Mirco Keilberth: Der Süden Libyens: Grenzenlose Freiheit. <http://www.taz.de/!5075759/> (Letöltés időpontja: 2016. 09. 16.); Tubu Tribes want their own country in southern Libya. <http://www.libyanexpress.com/tubu-tribes-want-their-own-country-in-southern-libya/> (Letöltés időpontja: 2016. 09. 16.)

⁷⁹ Thompson–Adloff: i. m. 88–89.

⁸⁰ Kano I. (1979. március 16.), Kano II. (április 3.), Lagos I. (május 27.), Lagos II. (augusztus 19.) Thompson–Adloff: i. m. 92.; Azevedo: i. m. 106–107.

⁸¹ Thompson–Adloff: i. m. 89–90.

A nehezen kiküzdött kompromisszum szerint Gukuni Vedei lett Csád elnöke, Kamugue az alelnök és Habre a védelmi miniszter. Az északiak tizenhárom, a déliek tizenegy tárcát kaptak a kormányban: többek között Acyl lett a külügyminiszter, Siddick pedig az oktatási miniszter. A különböző katonai egységekből (FAT, FAN, FAP, FAO, Vulkán) megkíséreltek létrehozni egy egységes haderőt, valamint N'Djamenában egy önálló városi rendőrséget. A tervek szerint egy 18 hónapos átmeneti időszak elteltével demokratikus választásokat tartottak volna. A valóságban a kormány fél évig sem állt fenn, Gukuni ugyanis már 1980. április 25-én elmozdította Habrét tisztségéből. Kettejük véres párharca újabb 5–10 ezer ember életét követelte („második n'djamenai csata”, 1980. március 22. – december 16.), ekkor Gukuni Líbia, Habre pedig Egyiptom és Szudán támogatását élvezte.

A fegyverszünet megkötése után Habre kelet felé elhagyta N'Djamenát, ahová másnap bevonultak Kadhafi „Iszlám Légijának” T–54 és T–55 típusú harckocsijai. Nem ok nélkül vettették sokan Gukuni szemére, hogy de facto Líbia kliensévé tette Csádot, és végképp lemondott az Auzu-sáv visszaszerzéséről. 1981 novemberében egy 3800 fős afrikai kontingens (*Inter-African Force*, IAF) váltotta fel a meglepően gyorsan kivonuló líbiai erőket. Habre azonban – akit immár Szaúd-Arábia, Franciaország és az Amerikai Egyesült Államok is támogatott – fokozatosan nyomult előre nyugat felé, mígnem 1982. június 7-én elfoglalta a fővárost, majd augusztusban Mundut, így menekülésre kényszerítve mind Gukunit, mind Kamuguét.⁸²

Habre elnöksége (1982–1990)

Habre regnálásnak nagy részét a Líbiával folytatott állandó háborúskodás töltötte ki. Gukuni bardai bázisából Kadhafi támogatásával és egy francia kiképzésben részesült szara tábornok, Negue Djogo (szül. 1932) segítségével fokozatosan vonta ellenőrzése alá az északi, majd a középső területek olyan fontos városait, mint Faja és Abese. Ez a franciákat katonai beavatkozásra készítette (*Opération Manta*, 1983–1984), melynek során azonban megelégedtek azzal, hogy az ország déli területét és a fővárost megvédjék, és meghúzzák a 15., majd a 16. szélességi kör mentén a „Vörös Vonalat” (*Red Line*). Mitterand és Kadhafi 1984 szeptemberében megegyeztek abban, hogy ezt egyik fél se lépi át. Franciaország ezt követően kivonta csapatait Csádból.⁸³

Érdekes és tanulságos e helyütt felidézni egy interjút, melyet Hiszein Habre 1983 augusztusában adott a *Der Spiegel* német hetilapnak. Az elnök ebben annak a véleményének ad hangot, miszerint Líbia mindig is Csád rovására akart terjeszkedni, és következetesen tagadja, hogy ő maga valaha kapcsolatban állt volna Kadhafival. Korábbi harcostársát, Gukunit viszont azzal vádolja, hogy idegen erők zsoldjába állt, sőt egyenesen a második világháború idején a németekkel együttműködő Vidkun Quislinghez és Pierre Lavalhoz hasonlítja. Csádról pedig kijelenti, hogy sokkal inkább afrikai, mint arab ország.⁸⁴

A helyzet a francia erők kivonása után is feszült maradt. Kadhafi 1986. február 10-én – megszegve a megállapodást – a légiert támogatásával átlépte hadseregével a 15. szélességi kört, és előrenyomult N'Djamena felé. Franciaország kénytelen volt ismét Habre segítségére

⁸² Azevedo: i. m. 107–110.

⁸³ Azevedo: i. m. 110.

⁸⁴ „Im Tschad gibt es keinen Krieg der Chefs.” Tschad-Präsident Hissein Habre über die libysche Invasion seines Landes. *Der Spiegel*, 35/1983. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-14018165.html> (Letöltés időpontja: 2016. 08. 05.)

sietni: kezdetét vette a „Karvaly hadművelet” (*Opération Épervier*, 1986. február 13. – 2014. augusztus 1.). Francia bombázó-repülőgépek február 16-án támadást intéztek a líbiai légierőnek az észak-csádi Vádi Dúm mellett lévő bázisa ellen, miközben Habre erői a szárazföldön sikeresen szorították vissza Kadhafi csapatait és szövetségeseit. Az ún. „Toyota-háború”⁸⁵ (1986. december – 1987. szeptember) a csádi kormányerők meglepően sikeres támadásait hozta, és Líbia számára rendkívül súlyos veszteségek után megalázó vereséggel végződött. Kadhafi végül kivonta erőit Csádból, és a két ország 1987 októberére folyamán ismét rendezte viszonyát.⁸⁶

Habre sikereihez az is hozzájárult, hogy ügyes politikával sikerült a saját oldalára állítani olyan korábbi riválisokat, mint Kamugue vagy Negue Djogo, utóbbiból igazságügyi miniszter lett. Hatalmát azonban éppen egyik legsikeresebb hadvezére, a zagáva Idrisz Deby⁸⁷ ezredes veszélyeztette. Utólag derült arra fény, hogy Deby 1985-ben rejtélyes látogatást tett Franciaországban, ahol minden bizonnyal különleges kiképzésben részesült. 1988-ban őt és utódját a vezérkarban, Hasszán Dzsamuszt (1954–1989) Habre összeesküvéssel vádolta meg, így kénytelenek voltak Szudánba menekülni. Dzsamuszt a kormányerők hamarosan megölték, de Deby megalakította saját szervezetét, amely később a Hazafias Mozgalom az Üdvösségért (*Mouvement Patriotique Pour Le Salut*, MPS) nevet kapta. Szudáni és líbiai támogatással sikeresen nyomult előre nyugat felé. Minden jel szerint a francia kormány is a hatalomváltásban volt érdekelt, a Csádban állomásozó csapatai ugyanis gyakorlatilag tétlenek maradtak. (Ennek többek között az lehetett az oka, hogy Habre a csádi olajipar kiépítésében a francia cégekkel szemben amerikaiakat részesített előnyben.) 1990. november 29-én az MPS kezére került Abese, december 2-án pedig Deby N’Djamenába vonult be, ahonnan Habre családjával együtt addigra már elmenekült.⁸⁸

(A tanulmány 2., befejező részét folyóiratunk 2018/2. számában közöljük.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

A magyar helyesírás szabályai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2015.

Azevedo, Mario J.: *Roots of Violence. A History of War in Chad*. Routledge (Taylor and Francis Group), Abingdon/London/New York, 2004.

⁸⁵ Az elnevezés onnan származik, hogy a csádi kormányerők Toyota terepjárókat használtak csapatszállító járművekként. Habre a Der Spiegel hetilapnak 1987. március 30-án így nyilatkozott: „Isten segedelmével a csatából egy Sztálingrádot csinálunk Kadhafinak. [...] A csádi polgárháború véget ért, már csak a líbiai agresszió ellen harcolunk. Tripoli bűnöző ezredese az, aki korábban éket vert közénk. Most ő a közös ellenségünk.” „Ein Stalingrad für Gaddafi.” Interview mit Präsident Hissein Habre über den Krieg im Tschad. Der Spiegel 14/1987. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13524094.html> (Letöltés időpontja: 2016. 08. 05.)

⁸⁶ Azevedo: i. m. 110–111.

⁸⁷ Idrisz Deby Itno (arab írással: *إدريس ديبي ون تا*) 1952-ben született Fadában a bidajat törzsben. N’Djamenában, majd Franciaországban harci pilótai kiképzést kapott, ezután csatlakozott Habre kormányához.

⁸⁸ Azevedo: i. m. 111–112., 155. Habre Szenegálban talált menedéket, ahol hosszú évekig nyugalomban élhetett. Csádban a hatalomváltás után egy vizsgálóbizottság megállapította, hogy elnöksége alatt mintegy 40 ezer embert gyilkoltatott meg, ezenkívül kínzásokkal, önkényes bebörtönzésekkel és erőszakolásokkal is vádolták, hamarosan már csak az „afrikai Pinochet”-ként emlegették. 2008-ban távollétben a n’djamenai büntető törvényszék halálra ítélte. Szenegálban 2013. június 30-án letartóztatták, és az Afrikai Unió (AU) bírósága elé állították. A felhozott vádakkban bűnösnek találták, és 2016. május 30-án életfogytiglani börtönrre ítélték. Habre az ítélet kihirdetése után állítólag így reagált: „Le Francia Afrikával!” Vö. Urteil gegen Hisseine Habré: Lebenslang für den Schlächter des Tschad. Spiegel Online. <http://www.spiegel.de/politik/ausland/hissene-habre-lebenslang-fuer-den-schlaechter-des-tschad-a-1094909.html> (Letöltés időpontja: 2016. 08. 06.)

- Besenyő János – Hetényi Soma Ambrus – Jagadics Péter – Resperger István: *Országismertető: Csád*. MH Összhaderőnemi Parancsnokság Tudományos Tanácsa, Székesfehérvár, 2010.
- Búr Gábor: *Sík Endre, Afrika történetírója*. In: Afrika-történeti tanulmányok. Mundus Novus, Budapest, 2011.
- CIA World Factbook, 2016. <https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/cd.html>
- Collelo, Thomas: *Chad: A Country Study*. Area Handbook Series, 1990.
- Collier, John L.: *Historical Setting*. In: Thomas Collelo: *Chad: A Country Study*. Area Handbook Series, 1990.
- Cordell, Dennis D.: *The Society and Its Environment*. In: Thomas Collelo: *Chad: A Country Study*. Area Handbook Series, 1990
- Davidson, Basil: *Afrika. Stämme, Staaten, Königreiche*. Rowohlt, Hamburg, 1972.
- Decalo, Samuel: *Historical Dictionary of Chad*. Scarecrow, Lanham, Md. & London, 1997.
- Duisburg, Adolf von: *Mittelsudan und Zentralsahara*. In: Bernatzik, Hugo Adolf (szerk.): *Afrika*. Handbuch der angewandten Völkerkunde. Band I. Schlüsselverlag Ges. M. B. H., Innsbruck, 1947.
- „Ein Stalingrad für Gaddafi.” Interview mit Präsident Hissein Habre über den Krieg im Tschad. Der Spiegel 14/1987. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-13524094.html>
- Fage, J. D. – Tordoff, W.: *Afrika története*. Osiris, Budapest, 2004.
- Fodor István: *Az afrikai nevek és szavak magyar írásmódja*. Nyelvtudományi Közlemények, 68/2. 1966; 69/2. 1967.
- Fodor István: *Az afrikai szavak és nevek, főképpen nyelv- és népnevek magyar írásmódja*. MTA I. Osztályának Közleményei 25. 1968.
- Fuchs, Peter: *Nomadic society, civil war, and the state in Chad*. Nomadic Peoples, Nr. 38/1996.
- Garlake, Peter: *Afrikai királyságok*. Helikon, Budapest, 1988.
- „Im Tschad gibt es keinen Krieg der Chefs.” Tschad-Präsident Hissein Habre über die libysche Invasion seines Landes. Der Spiegel, 35/1983. <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-14018165.html>
- Keilberth, Mirco: *Der Süden Libyens: Grenzenlose Freiheit*. Die Tageszeitung, 2013.01.09. <http://www.taz.de/!5075759/>
- Lange, Dierk: *The Founding of Kanem by Assyrian Refugees ca. 600BCE: Documentary, Linguistic, and Archeological Evidence*. Working Papers in African Studies No. 265., Boston, 2011. http://dierklange.com/pdf/reviews/dierklange_allgemein/FOUNDING_9.5.2011.pdf
- Lebeuf, Jean Paul: *Die Stämme zwischen Schari und Nil*. In: Bernatzik, Hugo Adolf (szerk.): *Afrika*. Handbuch der angewandten Völkerkunde. Schlüsselverlag Ges. M. B. H., Innsbruck, 1947.
- Ligeti Lajos – Terjék József: *Keleti nevek magyar helyesírása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Melber, Henning: *Koloniale Grenzziehungen und afrikanischer (National-)Staat*. In: Sonderegger, Arnold – Grau, Ingeborg – Englert, Birgit: *Afrika im 20. Jahrhundert*. Edition Weltregionen, Bécs, 2011.
- Murray, Jocelyn: *Az afrikai világ atlasza*. Helikon, 2003.
- Rohrbacher, Peter: *Die Geschichte des Hamiten-Mythos*. Beiträge zur Afrikanistik, Band 71, Wien, 2002. http://www.academia.edu/14149637/Die_Geschichte_des_Hamiten-Mythos_Beiträge_zur_Afrikanistik_71_.Wien_Afropub_2002
- Sík Endre: *Fekete-Afrika története*. I–IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964–1973.
- Simon Róbert: *Az iszlám fundamentalizmus. Gyökerek és elágazások Mohamedtől az al-Qáidáig*. Corvina, Budapest, 2014.

Stipanović, Ž. – Pintarić, V.: *Mirovna Operacija – Chad – Peacekeeping Mission*. Ministry of Defence of Republic of Croatia, Zagreb, 2009.

Thompson, Virginia – Adloff, Richard: *Conflict in Chad*. Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1981.

Tubu Tribes want their own country in southern Libya. <http://www.libyanexpress.com/tubu-tribes-want-their-own-country-in-southern-libya/>

Urteil gegen Hissène Habré: Lebenslang für den Schlächter des Tschad. <http://www.spiegel.de/politik/ausland/hissene-habre-lebenslang-fuer-den-schlaechter-des-tschad-a-1094909.html>

A Zrínyi Kiadó kínálatából

Az első világháború és a Habsburg Monarchia bukása

Az első világháború kirobbanásának, I. Ferenc József császár ebben játszott szerepének, a soknemzetiségű Monarchia erre adott válaszainak s a közel 600 évig fennálló birodalom széthullásának története máig nem veszített drámaiságából. A kiváló osztrák történész, Manfred Rauchensteiner hiánypótló, monumentális műve (952 oldal) az első világháború közép-európai enciklopédiája.

AZ ELSŐ Manfred Rauchensteiner
VILÁGHÁBORÚ
ÉS A HABSBERG
MONARCHIA
BUKÁSA

**További információk,
rendelés:
shop.hmzrinyi.hu/**

